

Erika Kržišnik
 Filozofska fakulteta, Ljubljana
 DOI: 10.4312/SSJLK.54.11-19

***Vinjete in Podobe iz sanj* – mejnika v stilistični izrabi frazeologije**

Cankar je v programskem nastopu, ki ga je v Epilogu k *Vinjetam* (1899) izrazil s podobo o očeh pisatelja, ki da niso fotoaparati, napovedal tudi svojo jezikovnostilistično odločitev: le-ta je usmerjena proti konvencionaliziranosti jezikovnih sredstev. V tem smislu so najhvaležnejše enote prav frazemi, ki so večbesedne zveze, semantično bogate tudi zato, ker so ob inovativnem (oblikovnem in/ali pomenskem) poseganju vanje zmožne besedilnega eksistiranja na dveh ravneh: s pomenom proste besedne zveze in frazeološkim pomenom. Prispevek obravnava rabo frazemov, posebej frazeološke prenovitve, v dveh ključnih zbirkah Cankarjevih črtic, *Vinjetah* in *Podobah iz sanj*. Njegova umet(elnost) daje slutiti meje prenovitvenih procesov.

frazeologija, frazeološke prenovitve, metafora, umetnostno besedilo, Ivan Cankar

In the epilogue to his *Vinjete* (Vignettes, 1899), Cankar commented that the writer's eyes are not a camera, thus setting out his stylistic approach to writing: he decided against the conventionalised use of language resources. In this context, the most interesting features to consider are idioms, as semantically rich multi-word expressions which, through innovative interventions (into form and/or meaning), can exist in a text on two levels – as a free combination or as an idiomatic expression. The paper discusses idioms, particularly their phraseological renewal, in two key collections of Cankar's sketches *Vinjete* and *Podobe iz sanj* (Images from Dreams). His writing in this context gives us a sense of the limits of the renewal process.

phraseology, phraseological renewal, metaphor, literary text, Ivan Cankar

1 Uvod

Frazeologija je kot stilistično sredstvo v umetnostnem besedilu lahko opazna s svojo pogostnostjo ali z načinom vključenosti frazeoloških enot v besedilo.¹ Glede pogostnosti je doslej na voljo le podatek Čermáka (1985: 230), ki ugotavlja, da je besedilo bogato s frazemi že, če v njem stoji en frazem na 80–120 besed, in še, da besedilo z enim frazemom na deset in manj besed ne obstaja. Čeprav bi bilo teoretično možno – npr. *Njegova boljša polovica je naučila kozjih molitvic nočnega ptiča* za sporočilo, da je njegova žena ozmerjala sina, ker ponočuje –, povedi iz samih frazemov v besedilih ne bomo našli.² Sploh pa ima v umetnostnih besedilih ustvarjalna metafora prednost pred konvencionalizirano, stalno metaforo (kar večina frazemov je).

2 Pogostnost frazemov

V moji analizi (Kržišnik 1988: 76–80) je pogostnost frazemov v prozi Ivana Cankarja prikazala glede na čas nastanka besedila, glede na to, ali gre za kratko prozo ali daljša besedila, in glede

-
- 1 Frazeologijo razumemo v ožjem pomenu, torej kot frazeološke enote, ki imajo poleg denotativnega tudi konotativni del pomena.
 - 2 Že klasična poetika, npr. Aristotel v *Poetiki* (1982: 98–101), svari pred kopičenjem »nenavadnih besed«. Kmecl v *Mali literarni teoriji* (1976: 113–114) ob ponazarjanju katahreze navaja zgled s tremi frazemi: *zob časa, ki je posušil že toliko solz, bo tudi te rane zarasel s travo* – kot vzrok za nesprejemljivost je navedena nekompatibilnost podob, s katerimi so izraženi frazemi.

na razliko med v istem obdobju nastalimi bolj in manj relevantnimi kratkimi besedili, pri čemer kot bolj relevantna veljajo tista, ki jih je Cankar sam izbral za izdajo v zbirkah. Za tokratno razmišljanje je relevantno prvo in tretje merilo, torej stanje v črticah, zbranih v *Vinjetah* in nastalih v istem času, a nezbranih, in črticah zadnjega obdobja, zbranih v *Podobah iz sanj* in nezbranih črticah istega časa. *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev* (v nadaljevanju ZD) so urejena kronološko, to v ZD Ivana Cankarja pomeni 7. in 23. knjigo (v nadaljevanju ZD 7 in ZD 23). Pogostost rabe frazemov je bila v skladu s podatkom iz Čermáka določena glede na razmerje med številom besed in številom frazemov. Število besed na stran je bilo preštet za 51 strani, nato pa je bilo vzeto povprečje besed na stran (247 besed), na nepolnih straneh so bile besede preštete.³

Tabela 1: Število besed in frazemov v ZD 7 in ZD 23

Zbrano delo (ZD)	Besedila	Število besed	Število frazemov	Razmerje 1 frazem na število besed	Povprečje v ZD
ZD 7	<i>Vinjete</i>	53.944	285	190	189
	<i>Nezbrane vinjete</i>			186	
ZD 23	<i>Podobe iz sanj</i>	56.069	271	281	227
	<i>Črtice 1915–1918</i>			199	

Prva ugotovitev je, da delež frazemov v teh besedilih v povprečju ne dosega meje opaznosti (po Čermáku). Za primerjavo navedimo, da gre v te meje v *Vinjetah* okrog 20 odstotkov besedil, v *Podobah iz sanj* pa le še 3,2 odstotka. Razmerje med primerjanimi besedili dalje kaže, da je raba frazeologije v kratki prozi Ivana Cankarja od prvega do zadnjega ustvarjalnega obdobja upadla. V ZD 23 je raba za 17 % manj pogosta kot v ZD 7. Še večji upad pokaže primerjava relevantnih besedil obeh obdobj: v *Podobah iz sanj* je raba frazemov za 33 % manj pogosta kot v *Vinjetah*. Različna je tudi distribucija rabe v bolj in manj relevantnih besedilih istega obdobja: v *Vinjetah* je pogostnost rabe frazemov le za 2,1 % nižja kot v nezbranih vinjetah, medtem ko je v *Podobah iz sanj* njihova raba kar tretjino (29 %) manjša kot v nezbranih črticah istega obdobja.

3 Frazeološke prenovitve

Ker je jezikovnostilistična oblikovanost nedvomna in pogosto analizirana lastnost Cankarjevih besedil (prim. Pogorelec 2011: 135–151 in drugih razpravah, zbranih v Pogorelec 2011), lahko nekoliko splošno, a dokaj zanesljivo sklepamo, da z zniževanjem konvencionalne, stalne metafore in metonimije narašča raba kreativne. Most med eno in drugo pa predstavlja ustvarjalna izbira frazeologije v obliki frazeoloških prenovitev.

³ Za določitev, kaj je beseda, so bila uporabljena merila, ki jih navaja Toporišič v vseh svojih slovnica, npr. Toporišič 2000: 103–105.

Preden nadaljujemo s kolikostnim in kakovostnim prikazom frazeoloških prenovitev v primerjanih črticah, je treba osvežiti sam termin prenovitev. Že E. Kržišnik (1987) prikaže, da je bistvo prenovitve ustvarjalni in sobesedilno utemeljeni inovacijski poseg v ustaljeno, konvencionalizirano podobo, tj. obliko in/ali pomen, katerekoli pomenonosne jezikovne enote od morfema do besedila. Vendar pa so »[p]renovitve frazemov najočitnejše, ker posegajo v trdno strukturo z monokolokabilnimi prvini. Izhodiščna oblika in pomen frazema sta v prenovitvi konotirana. Prenovitev je torej prostor dveh pomenskih plasti in v tem smislu se približuje metafori«. (Kržišnik 1987: 53–54) E. Kržišnik (2006: 266) tudi zapiše, da »[k]jer je prenavljanje kreativni postopek, je možnih kombinacij veliko, vendar ni mogoče spregledati, da so med vsemi prenovitvenimi posegi v besedilih najpogostejše uresničene in najbolj običajne ravno prenovitve frazeoloških enot.«⁴ Vzrok za to je njihova sestavljenost iz pomenonosnih enot – besed, kar dovoljuje, da večina frazemov (izjema so nesmiselne tvorbe *tipa trda prede komu* in frazemi s sestavinami, ki zunaj frazema niso del slovenskega jezika, npr. *spraviti koga na kant*) dovoljuje t. i. dvojno branje (Burger 2003: 59–66; Kržišnik 2006: 260) in zmožnost, da izraz v besedilu deluje na dveh pomenskih ravneh, kot prosta in frazeološka zveza, ter učinkuje tudi s pomensko interakcijo med obema.

Frazeološke prenovitve sicer niso omejene na umetnostna besedila – njihova pogostnost je v sodobnem času, tj. od srede 20. stol. dalje, največja v publicistiki, zelo učinkovite so tudi v reklamnih besedilih –, vendar pa so v leposlovju prenovitveni postopki najstarejši ter stilistično daleč najbolj raznoliki in zapleteni. Kolikor imamo opravljenih raziskav, lahko postopek prenavljanja opazujemo od baročnih besedil dalje (Kržišnik 2006: 272), najdemo jih tudi v besedilih Cankarjevih časovnih predhodnikov (zlasti v Tavčarjevih, prim. v Kržišnik 1994), toda kot programsko uresničevani stilistični postopek so prenovitve dobile svoje mesto v besedilih Ivana Cankarja. V sklepu *Vinjet* se pisatelj namreč odpoveduje »posnemanju«, na ravni jezika je to v prvi vrsti napoved boja proti konvencionaliziranosti izraza (prim. Epilog, ZD 7: 195): »In pripetilo se je v mojem ateljeju nekaj čudovitega ... [...] K vragu vse teorije! **Moje oči niso mrtev aparat**; moje oči so pokoren organ moje duše, – moje duše in njene lepote, njenega sočutja, njene ljubezni in njenega sovraštva ...«

Ko predstavljamo frazeološke prenovitve v Cankarjevih *Vinjetah* in *Podobah iz sanj*, je treba opozoriti še na dvoje. Prvič, upoštevamo samo prenovitve frazemov, ne vseh stalnih besednih zvez, in drugič, govorimo o frazeologiji pred stotimi leti.

V zvezi s prvim lahko glede na analizo trdimo, da tudi upoštevanje nefrazeoloških stalnih besednih zvez ne bi bistveno spremenilo rezultatov oz. interpretacije. Za stanje v analiziranih besedilih v ZD 7 in ZD 23 pa je vendarle relevantna kolokacija *imeti prepričanje* v vinjeti *O človeku, ki je izgubil prepričanje* – to je namreč edini primer prenovitve v *Vinjetah*, ki je na videz razmeroma preprosta, saj gre zgolj za metonimični premik pomena v besedi *prepričanje* iz 'skupek med seboj povezanih misli, pojmov, sodb /o čem/' (konkr.) v 'izkaznica, v kateri je izpričan skupek ...' (konkr.+), vendar na ravni besedne zveze to prinese besedilno pomemben premik konotacije iz *imeti prepričanje* 'biti načelen' v 'biti fizično ločen od svojih načel' s sporočilnim smislom 'biti

4 Zgled prenovitve morfema iz Cankarjevega besedila (ZD 21: 189): »Begala je [žival] po krovu, *vlekli* so jo in *tepli*, dokler je niso *privlekli* in ***pritepli*** na mostiček.«

nenadžel. Najpomembneje pa je, da je v skladu s to prenovitvijo organizirano celotno besedilo črtice in da torej sodi med razstavljene prenovitve (prim. op. 8; prim ZD 7: 14–26).

Job Mrmolja je imel jako lepo, v zeleno usnje vezano in le na robih nekoliko obrabljeno prepričanje. Zgodilo pa se je nekega jutra [...]. Imel je navado, da se je ozrl po svojem prepričanju [...]. Doslej je ležalo zmerom deviško in nedotaknjeno na mizi [...]. Danes ni bilo prepričanja nikjer [...]. Globoka žalost se je polastila njegove duše. [...] Lahko bi hodil brez roke, brez očesa, da celo brez nosa bi se dalo živeti ... A kadar človek nima prepričanja, tedaj je samo še senca brez telesa, knjiga brez vsebine ... [...] Job je bil uničen. [...] »Utolaja se, dušica, – stvar ni tako resna, kakor si jo predstavljaš ... Oglej se, prosim te: – koliko ljudi živi srečno in zadovoljno brez najmanjšega prepričanja. In kakšni ljudje so to, – ugledni in češčeni! ... Svetnik Mrož, recimo, nima niti predsodkov, sploh ničesar ne; – o kakem prepričanju niti ne ve, da eksistira, – in vendar je svetnik; zdaj se celo brije ...« [...] Samo še kratko opombo. Mrmolja ni našel svojega prepričanja. Na poziv »Resnice« se je oglasilo brez števila nepoštenih ljudi; pohlepni obljubljeni nagrade so prinašali različne neumnosti: – svoja malovredna in od večnega prehajanja iz roke v roko docela obrabljena prepričanja, bedaste predsodke, petkrajcarska javna mnenja itd. [...] Naravno, da si Mrmolja z vsem tem ni mogel opomoči. Od težke žalosti in bridkosti je hiral, njegova lica so upadala in zdravniki so v kratkem času obupali nad njim. Umrli je o sv. Treh kraljih in krasni pogreb je pričal o njegovi splošni priljubljenosti ...

Dejstvo, da analiziramo približno sto let stara besedila, odpira vprašanje: kaj je bistvo prenovitve? Da je to avtorjev namerni poseg ali da jo kot spremembo, ki v besedilo vnaša dodatno sporočilo, lahko opazi naslovnik? In če je bistven naslovnik, kateri naslovnik je to: naslovnik v času nastanka besedil ali naslovnik v času, ko besedila interpretiramo? Za frazeologijo v Cankarjevih besedilih je namreč treba upoštevati morebiten vpliv nemške frazeologije. Zanesljivo gre za to v primeru (ZD 7: 140) »Ona me je gledala naravnost v oči mirno in nepremično, da me je *pretreslo do mozga*« – kjer bi bil v slovenščini intenzifikator *do kosti* 'zelo', v nemščini *bis ins Mark* (mišljen je *Knochenmark* 'kostni mozeg'). Načeloma bi se »spremembo« lahko razlagalo kot stopnjevanje intenzivnosti, vendar za to nimamo v besedilu nobene opore.⁵ Kolikšen je vpliv nemškega frazema *Tag und Nacht* na slovenskega *noč in dan* je vprašanje, v Cankarjevih besedilih se nezaznamovano pojavljata obe zaporedji, toda v *Podobah iz sanj* (ZD 23: 72) je obojnost izrabljena prenovitveno: »Marširali smo *noč in dan*, *dan in noč*, da se Bog usmili.« Za rabo na *spomin mi prihajajo* (ZD 7: 198) v nemščini (*in Erinnerung/ins Gedächtnis/in den Kopf*) nimamo opore, znotraj slovenske frazeologije pa lahko gre samo za nefunkcionalno križanje s *prihi na misel/pamet komu*. Spet drugače je pri rabi *kaj pade/pada na srce/dušo komu* namesto *léže/léga* ob najbolj ustaljenem stanjskem *kaj leži na srcu/duši komu* 'kaj teži, čustveno vznemirja koga' (prim. Pleteršnik *bridek čut mu je legel okolo srca*; SSKJ pren. *čuden hlad mu lega v srce* in *na dušo mu legajo skrb*), ki se večkrat pojavlja v Cankarjevih besedilih – zgled iz *Vinjet*, ZD 7: 72: »Domislil se je nečesa posebnega, na kar dotlej ni veliko pazil, in bridkost mu je *pala na srce* ... V visoko obokani dvorani leže gola trupa na mrzlem belem kamnu.« Slovarji zveze s *pasti/padati* ne beležijo, tako da

⁵ Drugačen je primer rabe frazema *zaljubljen do ušes* v ZD 6 (Mladostna proza, str. 169) v obliki *zaljubljen čez ušesa* – spremembo bi sicer lahko razlagali kot vpliv nemškega frazema *bis über die Ohren verliebt* (tak je ekvivalent v Pavlica 1960), vendar vzpostavlja razmerje *do* – *čez* kot 'manjša – večja stopnja' v besedilu ironično funkcijo.

interpretacijo s prenovitvijo (ki da vzpostavlja razmerje razmerja med *leči/legati* in *pasti/padati* v pomenski sestavini 'intenzivnost premikanja navzdol') otežuje le dejstvo, da so prenovitvene spremembe praviloma enkratne.⁶ Na srečo je na voljo IMP, korpus starejših slovenskih besedil, v katerem smo samo z iskanjem po neposredni bližini *pasti/leči na srce/dušo* in *padati/legati na srce/dušo* dobili za prvo 36 zadetkov, od tega 5 s *pasti*, za drugo pa 7 zadetkov, od tega 5 s *padati*. Zvezi s *pasti/padati* sta rabljeni v besedilih različnih avtorjev 2. polovice 19. stol. in povsem na začetku 20., zato jih imamo za (verjetno zvrstno omejene) variante frazema.

4 Vrste prenovitev

Upoštevajoč te in take nejasnosti, lahko nadaljujemo s predstavitvijo prenovitev v Cankarjevih *Vinjetah* (V) in *Podobah iz sanj* (PiS). Vrste navajamo po tipologiji, navedeni v Kržišnik 2006: 274:

• enostopenjske

a) znotrajfrazemske

a1) sestavinske

V Stresale so z glavo in pogledavale sramežljivo v stran. Zakaj govorile so o grešni ženi notarja Skrinjarja. S predrznim obrazom in oholimi očmi hodi o **jasnem** dnevu roko v roki s tenkonogim lajtnantom. Njen mož pa sedi doma in pije šampanjca s svojimi dekleti ... (49) ← ob **belem** dnevu 'javno'

Kaj sledi iz tega? Ako se postavimo na visoko stališče absolutno vrednega, tedaj nismo vredni vsi skupaj **orehove lupine**; naše duše so umazane in vsa naša dela so malenkostna in smešna. (187–188) ← ne biti vreden **piškavega oreha** 'biti ničvreden'

PiS Zares, to brezštevno množico je prešinel trepet in šlo je od **srca** do **srca**: bodi zaklet v pričakovanju, v strahu zaklet in večni obnemelosti! (38) ← (kaj) gre od **ust** do **ust** 'širi se hitro med ljudmi' oz. 'govori se (o čem)'

a2) skladenjske

V Ali je potrebno, da ima človek, ki hoče biti vodnik in govornik svojega naroda, človek, ki zahteva v očigled svojim zmožnostim in svojemu plodonosnemu delovanju, da se klanjamo njegovim besedam in da mu vijemo **zelene** vence **lovorove** [...] (61) ← viti **lovorove** vence komu 'slaviti koga'

PiS Kakor pa so si bili obrazi različni po rodu in plemenu, po letih in oblikah, nekaj jih je družilo, kar sem občutil v srcu, ko sem jih gledal, ali kar se nikakor ne da razložiti z besedo. Ni bila samo strjena, črna kri, ki je bila njih vseh, vojščakov Matjaževih, očitno znamenje. Bilo je vse kaj drugega in vse kaj več – kakor da je vsaki med njimi nosil na dlani **svoje živo, trepetajoče** srce (78) ← nositi srce na dlani 'očito kazati svoja čustva'

In videl sem dolge procesije ljudstev, predpustne procesije, kjer ni bilo s pisanimi capami našemljenih, pijanih teles, temveč so bili Kurentovi romarji brez cunj in trakov, brez krink in zvončkov, vsi goli, naše-mljeni edinole z **iz prs visečimi, vsej cesti v izgledovanje odprtimi** srci, v katerih so bili pljunki namesto krvi. (17) ← odpreti srce komu 'odkriti izpovedati svoja čustva, misli' (>srce se odpre >odprto srce)

6 Čeprav se lahko tudi zgodi, da prenovitev postane novi frazem – tako je na primer frazem *slabša polovica* prvotno prenovitev frazema *boljša polovica* (o tem v Kržišnik 1994: 64).

b) zunajfrazemske

b1) povezovalnostne

V Rojen je bil bogve kje v kakšni smradljivi nizki izbi, v katero si **sonce** ni upalo posijati, da bi ne prišlo v slabo voljo. (27) ← **kdo** priti v slabo voljo 'postati slabe volje'

PiS Otrok se je stisnil v kot in je gledal, kako se plazi **noč** po prstih zmerom bliže prosti njemu. (26) ← po prstih (premikati se živo+) 'zelo tiho, brez šuma'

b2) sobesedilne

V V teh dveh letih, ko je bila pri meni, prešlo je počasi vse moje čustvovanje in mišljenje nad njo; živel sem z njenim srce in njenim duhom; brez nje bi bil mrtev stroj, v zasmeh in nadlego samemu sebi. In vendar je nisem ljubil, nje same; ne »šel bi zanjo v ogenj«, **če ne bi šla – ona z menoj** ... (54–55) ← iti v ogenj za koga 'žrtvovati vse za koristi koga'

PiS Marširali so noč in dan, **dan in noč**, da se Bog usmili ... brez ceste in poti, čez polje in močvirje, kar dalje, kdo ve kam. (72) ← noč in dan 'neprestano, nenehoma'

• križanjske

V Par stolov je zaropotalo in ozrli so se vanj od vseh strani; čutili so, da je izgovoril besedo, ki je ležala vsem že davno **na jeziku**. (156) ← imeti besedo na **jeziku** 'hoteti povedati kaj' / povedati, kar leži **na srcu** komu 'kar kdo že dolgo želi povedati'

Ah, to je v teh žalostnih dneh moja najkrasnejša zabava! Ves svet mi je na uslugo, tisoč modelov se mi klanja. In jaz izbiram in se veselim nad posebno imenitnim eksemplarom človeškega rodu, kakor se veselijo otrok, kadar dobi v roke davno zaželeno igračo. Kako ga ogledujem od vseh strani, odprem mu usta in mu preštejem zobe, privzdignem mu trepalnice, brskam mu po brkih, sončim se v njegovi pleši, **pretipljem mu jetra in obisti!** (184) ← poznati do **obisti/jeter** koga 'poznati čigave lastnost, zlasti slabe' / **pretipati**/preiskati obisti komu 's temeljitim izpraševanjem, poizvedovanjem razkriti, odkriti zlasti negativne lastnosti, ravnanje koga'

PiS Ni zgloda.⁷

• večstopenjske

a) sestavljene

V Ni zgloda.

PiS Rad bi pel, da bi se zvrnil ta črni kamen od **moje duše**. (64) ← kamen se odvali od srca komu 'kdo je rešen skrbi, nadloge' (sestavinska + skladijska)

b) razstavljene

V Ni zgloda.⁸

7 Sem bi lahko uvrstili zgled (ZD 23: 65) »Tako blizu je vse in tako daleč; vse, kar je bilo glasnega, živega in našega; tako blizu je, da se nam še srce vije in para od slovesa; [...]«. Z vidika današnjega naslovnika gre za križanje med *viti roke* > *roke se vijejo in srce se para komu*; a kakor kaže Pleteršnikov slovar, je bila kolokabilnost glagola *viti* na prelomu stoletja precej manj omejena.

8 Sem bi šel primer prenovitve stalne zveze *imeti prepričanje*, ki pa je nefrazeološka in je nismo upoštevali (prim. v tč. 2).

PiS Mnogokdaj se primeri, da se v enem trenutku **odpro** vsa **srca** in skozi široka **vrata** prikipi duša v lica, v oči in na jezik, tako da so si ljudje mahoma podobni kakor brat bratu; ker bratje so si v najglobljih globčinah. [...] Časih odpahne narahlo prislonjene **duri srca** le bežen dih; prikaže se le ozka, svetla špranja, komaj za hip, toda prikaže se. [...] Pozdravili so se in koj so si tujci, ne poznajo se, ne mislijo več drug na drugega; svetla špranja je ugasnila, tiho **so se zaprle duri**. [...]

Kadar pa buti v vrata vihar, jih **odpre** siloma in sunkoma **nastežaj**, da zaječe in se stresejo v **tečajih**, takrat ni več nobenih skrivnosti; kar bi drugače molčalo navekomaj, privre kvišku brez strahu. **Srca**, **prej zaklenjene izbe**, so prostrane, svetle **veže**, kamor stopi s ceste, kogar je volja. [...] Čegava je bila roka, ki je samolastno **odpahnila vrata zaklenjenih človeških src**? [...] **Srce** hrepeni in čaka željno, da bi se smelo **razodeti srcu**, tako da bi se zrušili vsi jezovi in bi se do kaplje prellilo drugo v drugo [...]. Kmalu so si bili podobni v lica in celo po govorici in hoji; ker **srca so bila odprta** in so bila eno ter so ustvarila le eno podobo. Tudi kadar so se sporekli med seboj do hudega, so se sporekli bratje; ni je bilo moči, tudi v njih samih ne, ki bi bila mogla **zaloputniti duri**, **odprte nastežaj**. [...] Ali ura pride nekoč, ko **bo odprl srca** topel spomladanski veter, ko si bodo obrazi enaki v veselju, ne v bridkosti, ko se bodo ljudje pozdravljali s cvetjem ovenčani in z glorio ljubezni. (Pobratimi, 97–99) ← odpreti/razkriti/razodeti (svoje) srce komu 'izpovedati svoja čustva, misli'

5 Lastnosti prenavljajočih se frazemov

Ne le za obravnavana besedila, tudi za Cankarjevo prozo nasploh velja, da so izhodišče za prenovitve praviloma frazemi, ki so ustaljene, bivše metafore in metonimije, torej t. i. frazeološki sklopi (prim. Kržišnik 1988: 140). To je pričakovano, saj Cankarju ravno te vrste desemantizacija (še) omogoča ponovno vzpostavitev motivacije in aktualizacijo t. i. notranje forme, tj. pomena izhodiščne proste besedne zveze, v nadaljevanju pa – zlasti v zadnjem obdobju – nadaljnje razvijanje metaforizacije, najpogostejše z razstavitvami. V Cankarjevih besedilih zato ne bomo našli prenovitev, kakršne je mogoče najti v sodobni literaturi in katerih funkcija je zgolj igra, npr. v Morovič (1997: 148):

Morda se je v postelji obnašal kot pobeteženi M. Jackson, ker ga prej nisem pošteno spitala. Brez jela ni dela, kdo ve, enostavno ga nisem znala oceniti, pa tudi časa mi ni pustil veliko: med ogledom znamenite Sintre si je moj žigolo pogumno zvil joint in potem je kraljevsko koračenje *šlo Mavrom žvižgat*.⁹

Razmerje med pogostnostjo rabe prenovitev v prvem (ZD 7: *Vinjete*, *Nezbrane vinjete*) in zadnjem (ZD 23: *Podobe iz sanj*, *Črtice 1915–1918*) obdobju je obratno sorazmerno s pogostnostjo rabe frazemov sploh. V ZD 7 je od 231 frazemov prenovljenih 13, kar pomeni, da je ena prenovitev izpeljana na 22 frazemov, v ZD 23 je od 271 prenovljenih 24 frazemov, torej ena prenovitev na 11 frazemov, kar je dvakrat pogostejše kot v prvem obdobju. Primerjava med obema najrelevantnejšima zbirkama črtic, *Vinjetami* in *Podobami iz sanj*, kaže še očitnejšo razliko: v *Vinjetah* je prenovljenih 4,76 % frazemov (1 prenovitev na 21 frazemov), v *Podobah iz sanj* je prenovljenih 18 % frazemov (1 prenovitev na 5,5 frazema) – pogostost izpeljave prenovitvenega postopka je torej v zadnjem obdobju štirikrat pogostejša.

⁹ Sestavinska prenovitev popolnoma idiomatiziranega zraslekovskega frazema *iti rakom žvižgat*, ki sicer ima homonimno prosto besedno zvezo, a ta ni njegovo motivacijsko izhodišče, tudi sobesedilno ni z ničimer podprta. V celoti Morovičevega besedila *Vladarka* pa vendar ne deluje kot napaka, temveč le kot čista igra z jezikom.

Različna je tudi razporeditev rabe posamezne vrste prenovitev. V prvem obdobju je več sestavinskih, v zadnjem več skladenjskih prenovitev, v zadnjem obdobju ni križanja frazemov, v *Vinjetah* so tri, ni pa v prvem obdobju še nobene večstopenjske prenovitve.

6 Za konec: stilistična izraba prenovitev v Cankarjevih črticah dveh obdobj in meje prenovitev

Za vrednotenje stilistične izrabe prenovitev v Cankarjevih besedilih so pomembne razstavitve, torej prenovitve, v katerih se frazem kot enota niti več ne pojavi nujno, morda le še kakšna njegova sestavina, pač pa vsebina oz. smisel celotnega besedila ali njegovega dela temelji na pomenu frazema. Izrabo prenovljenega frazema kot nosilca zgodbe ali motiva imenuje Mlacek (1977: 97–98) frazeološka podoba in ugotavlja, da se pojavlja zlasti v umetnostnih besedilih in da se postopek uveljavlja v novejšem času, »ale jeha náznaky nájdeme už u niektorých autorov z minulého storočia [...]«. ¹⁰ Mednje lahko uvrstimo tudi Cankarja, ne sicer z *Vinjetami*, pač pa s *Podobami iz sanj*. In čeprav navedeni primer črtice *Pobratimi* ni prvi primer rabe razstavitvene prenovitve v Cankarjevi prozi – kot nosilec motiva je frazem izrabljen že v črtici *Vedomec* (ZD 11: 229–230), prvič objavljeni l. 1903 (Kržišnik 1988: 124), kot organizator zgodbe v črtici *Prepir v krčmi* (ZD 21: 160–169), prvič objavljeni 1911, mojo interpretacijo te prenovitve prim. v Kržišnik 1990: 416–417 –, je mogoče v *Podobah iz sanj* opaziti novost. Celotna zgodba črtice *Pobratimi* temelji na pomenu frazema *odpreti/razkriti/razodeti srce komu* 'izpovedati svoja čustva, misli komu (in s tem vzpostaviti čustveno povezavo med ljudmi)'. »Podoba« srca, pojmovanega kot prostor (*izba*, dalje še *katakomba*, *kamrica* itn.) za čustva z vrati, ki se odpirajo in zapirajo itn. glede na čustvena razmerja med ljudmi, se kot nosilec motiva – v kombinaciji z dodatnim izhodišnim frazemom *iz dna srca* – pojavi že tudi v uvodni, nenaslovljeni črtici *Podob iz sanj* (ZD 23: 10–13):

Vsak hram v velikem domovanju človeškega srca ima skrite **duri** v drugi **hram** ... in ta v tretji ... in še nadalje, nadalje, brez konca, iz kapelice v kapelico, iz ječe v ječo, iz skrivnosti v skrivnost; [...]. Mnogokdaj se zgodi človeku, da je že **odprl duri v zadnji hram**, da stoji že na vrhu stopnic in gleda v samo **dno**, [...]. »Tukaj je konec [...] in glej, še so tam stopnice, še so tam **duri**, še v skrivnost [...]! »Tukaj je **dno**,« praviš, »zdaj bo vse **razodeto!**« [...]. **Iz dna, prav iz dna** bi se rad izpovedal, iz dna zaklical naglas vsem ljudem [...] – ali poslednjega **dna** ni [...]; vse je zgolj blodnja in pot, je brezkončno romanje po tihih **katakombah srca**.

Ista podoba se pojavi še v nekaj črticah *Podob iz sanj*, npr. v Edina beseda (ZD 23: 46): »Tisto noč sem slišal te besede rahlo *trkanje na duri svojega srca*« ali v naslovu črtice *Zaklenjena kamrica* (ZD 23: 73). Zdi se, da bi jo lahko imeli za eno od nosilnih podob zadnje Cankarjeve zbirke.

Ob tem se postavlja vprašanje meje prenovitve. Ali gre v primeru razširitve na več besedil (verjetno celo čez meje zbirke *Podobe iz sanj*) res še za frazeološko prenovitev ali pa so tako izražene nosilne podobe le različne realizacije konceptualne metafore SRCE JE PROSTOR ZA ČUSTVA (o tej metafori prim. v Kržišnik 2016: 83) in je frazem oz. so frazemi, ki smo jih obravnavali kot izhodišče

¹⁰ »toda prve namige najdemo že pri nekaterih avtorjih iz prejšnjega stoletja [...]«. Mlacek v objavi leta 1977 seveda govori o avtorjih konec 19. stol.

za razstavljeno prenovitev, tj. *odpreti srce komu in iz dna srca*, pa tudi *v dno srca, na dnu srca*, le njene možne jezikovne uresničitve, ki so se v jeziku ustalile, konvencionalizirale in so na voljo, da jih pisatelj razdre in na novo vzpostavi. Z metaforo *vrata srca* v isti črtici (Pobratimi) B. Pogorelec (2011: 240–241) to podobo razume kot že element prihajajočega ekspresionizma.

Literatura

- ARISTOTEL, 1982: *Poetika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- BURGER, Harald, 2003: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 2. Überarbeitete Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- ČERMÁK, František, 1985: Frazeeologie a idiomatika. Josef Filipec, František Čermák: *Česká lexikologie*. Praha: ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd. 166–236.
- KMECL, Matjaž, 1976: *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Založba Borec.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1987: Prenovitev kot inovacijski postopek. *Slava* 1/1. 49–56.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1988: *Frazeologija v moderni*. Magistrska naloga. Ljubljana. 195 strani.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1990: Tipologija frazeoloških prenovitev v Cankarjevih proznih besedilih. *Slavistična revija* 38/4. 399–420.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1994: Frazeologija v kratki pripovedni prozi druge polovice 19. stoletja. Martina Orožen (ur.): *Zbornik predavanj*. Ljubljana: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 53–67.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2006: Izraba semantične potence frazemov. *Slavistična revija* 54/Posebna številka. 259–279.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2016: Neproostorski prostori v slovenski frazeologiji. Erika Kržišnik, Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Prostor in čas v frazeologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 73–86.
- MLACEK, Josef, 1977: *Slovenská frazeológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- POGORELEC, Breda, 2011: *Stilistika slovenskega knjižnega jezika*. Mojca Smolej (ur.): *Jezikovni spisi II*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Viri

- CANKAR, Ivan, 1969: *Zbrano delo* 7. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1972: *Zbrano delo* 11. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1975: *Zbrano delo* 23. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1975: *Zbrano delo* 21. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- IMP = *Korpus starejših slovenskih besedil* IMP (1584–1918), <http://clarin.si/noske>
- PAVLICA, Josip, 1960: *Frazeološki slovar v petih jezikih*. Ljubljana: DZS.
- PLETERŠNIK, Maks, 1894, 1895: *Slovensko-nemški slovar*. V Ljubljani: Založilo in na svetlo dalo knezoškofijstvo.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*